

УДК 159.9

Боснюк В.Ф., к. психол. н., старший викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах НУЦЗУ, e-mail: Vosnyk@nuczu.edu.ua

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РЯТУВАЛЬНИКА

У статті виділені основні підходи до розуміння сутності поняття «відповідальність» в сучасній науковій літературі. Зазначається, що відповідальність як власність суб'єкта професійної життєдіяльності є здатністю особистості: а) співвідносити в оптимальний спосіб зовнішні вимоги й можливості особистості; б) виробляти особистісно-оптимальний спосіб розв'язання професійних проблем та суперечностей; в) самостійно, якісно, осмислено, стратегічно вибудовувати шлях професійного зростання, і бути «автором» свого життя; г) здійснювати вибір творчо і самостійно; д) виявляти безпосередньо значуще та цінне для себе й інших; е) прагнути до самодетермінації та саморозвитку; є) у взаємодії з зовнішнім світом змінювати та вдосконалювати його.

В роботі емпіричним шляхом виділені та охарактеризовані психологічні профілі працівників аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України залежно від рівня їх професійної відповідальності. Здійснено статистичний порівняльний аналіз особистісних якостей рятувальників з різними показниками професійної відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, професійна відповідальність, особистісні якості, рятувальник.

В статье выделены основные подходы к пониманию сущности понятия «ответственность» в современной научной литературе. Отмечается, что ответственность как свойство субъекта профессиональной жизнедеятельности является способностью личности: а) соотносить в оптимальный способ внешние требования и возможности личности; б) производить личностно-оптимальный способ решения профессиональных проблем и противоречий; в) самостоятельно, качественно, осмысленно, стратегически выстраивать путь профессионального роста, и быть «автором» своей жизни; г) осуществлять выбор творчески и самостоятельно; д) выявлять непосредственно значимое и ценное для себя и других; е) стремиться к самодетерминации и саморазвитию; е) во взаимодействии с внешним миром менять и совершенствовать его.

В работе эмпирическим путем выделены и охарактеризованы психологические профили работников аварийно-спасательных подразделений ГСЧС Украины в зависимости от уровня их профессиональной ответственности. Осуществлен статистический сравнительный анализ личностных качеств спасателей с различными показателями профессиональной ответственности.

Ключевые слова: ответственность, профессиональная ответственность, личностные качества, спасатель.

Постановка наукової проблеми. На даний час Державної служби України з надзвичайних ситуацій переживає складний і відповідальний етап перебудови та розвитку. У цих умовах підвищується роль людського чинника, що зумовлює посилення уваги до професійно важливих

якостей особистості. Одним із провідних серед них в діяльності рятувальника є професійна відповідальність, тому що від якості роботи працівника ДСНС залежать людські життя та матеріальні цінності. Окрім того робота в екстремальних умовах завжди передбачає високу відповідальність за виконання задачі через підвищений фактор ризику, дефіцит інформації і часу на обміркування, необхідність прийняття адекватного рішення, наявність неочікуваних обставин.

Із цього погляду вивчення відповідального відношення працівників ДСНС до професійної діяльності дозволяє розкрити соціально-психологічний аспект даної проблеми через аналіз реальних вимог і ситуацій, у яких здійснюється діяльність цих професіоналів, що обумовлюють різне відношення особистості до професійних обов'язків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Визначення поняття «відповідальність» представляє велику трудність, незважаючи на часте вживання його в повсякденній мові та науковій літературі. Цей термін вживається для позначення одного з найбільш загальних властивостей особистості і включає в себе відображення ефективно-мотиваційної, пізнавально-інтелектуальної та діяльнісно-поведінкової сфери суб'єкта як цілісності. Високий рівень узагальнення поняття, його недостатня розробленість виступають причиною того, що в наявних літературних джерелах відповідальність визначається через поняття «борг» і «совість», а ці ж поняття розкриваються через поняття «відповідальність».

Термін «відповідальність» має пряме відношення до різних областей психології. Зміст цього поняття аналізується у зв'язку з вивченням особистості, когнітивних процесів, психології управління, морального виховання. У словнику дається таке тлумачення поняття відповідальності: «Відповідальність – це покладений на кого-небудь або взяте ким-небудь зобов'язання звітувати в яких-небудь своїх діях і прийняти на себе провину за можливі їх наслідки» [3]. Відповідальність має безпосереднє відношення до виконання зобов'язань, під якими розуміють «обіцянку або договір, що вимагають безумовного виконання» [1].

У вітчизняній психологічній науці виділяють численну кількість напрямів дослідження феномена відповідальності та професійної відповідальності особистості. Такі українські та російські вчені, як Г. Ложкін, О. Лозорко, І. Сагань, В. Прядейн, Л. Дементій, М. Койнов [4-6; 8; 9] робили спроби класифікувати наявні напрями дослідження професійної відповідальності.

Психологічний аспект професійної відповідальності, як форми контролю над діяльністю суб'єкта, досліджений соціальними психологами: а) у взаємозв'язку з деякими індивідуально-психологічними особливостями, зокрема з виразністю інтернального (екстернального) локусу контролю (К. Муздибаєв, Л. Дементій, Е. Дорофеев) [4; 7]; б) в аспекті соціальних уявлень фахівців різного профілю діяльності про найбільш важливі професійні якості особистості (В. Бодров, А. Луценко) [2].

Узагальнюючи погляди зазначених вище науковців, зазначимо, що професійна відповідальність як властивість суб'єкта професійної життєдіяльності є здатністю особистості: а) співвідносити в оптимальний спосіб зовнішні вимоги й можливості особистості; б) виробляти особистісно-оптимальний спосіб розв'язання професійних проблем та суперечностей; в) самостійно, якісно, осмислено, стратегічно вибудувувати шлях професійного зростання, і бути «автором» свого життя; г) здійснювати вибір творчо і самостійно; д) виявляти безпосередньо значуще та цінне для себе й інших; е) прагнути до самодетермінації та саморозвитку; є) у взаємодії з зовнішнім світом змінювати та вдосконалювати його.

Професійна відповідальність рятувальника є властивістю особистості й розкривається через сукупність понять особистісних рис, професійних якостей і інтегральних властивостей особистості й індивіда.

Вона має бути охарактеризована крізь призму когнітивного комплексу (усвідомлення стосунків відповідальності, можливостей, соціальної значущості діяльності, плану реалізації), поведінкового (якість виконання завдань) мотиваційного (особистісна значущість).

Мета статті – дослідити психологічні особливості професійної відповідальності рятувальника.

Виклад основного матеріалу. Дослідно-емпірична робота проводилася на базі пожежно-рятувальних частин Головного управління в Харківській області. У ньому взяли участь 45 працівників ДСНС України.

Для реалізації поставленого завдання нами був використаний тест А. Махнача «Чи відповідальна ви людина?» та 16-факторний особистісний опитувальник Кеттелла.

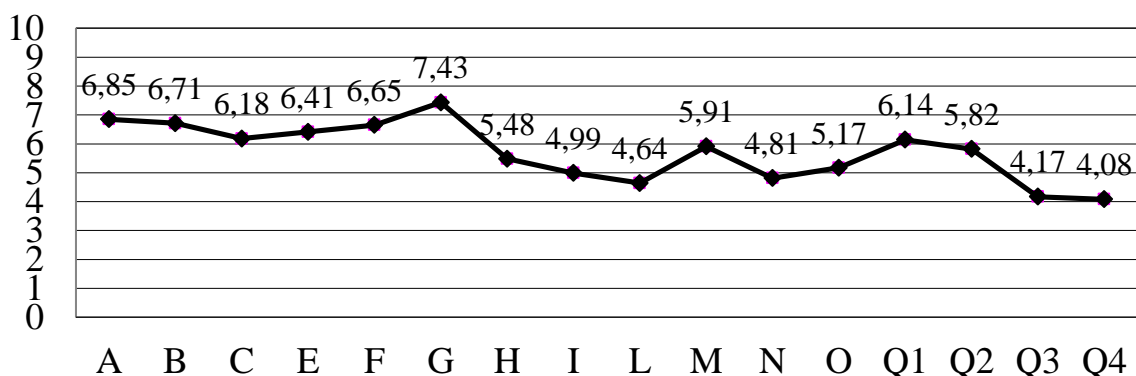
Згідно методики «Чи відповідальна ви людина?» А.В. Махнача вибірку рятувальників розділено на дві групи:

1. Відповідальні рятувальники (досліджувані у кількості 29 осіб, що мають високий рівень відповідальності);
2. Відносно відповідальні рятувальники (досліджувані у кількості 16 осіб, що мають середній та низький рівень відповідальності);

При аналізі індивідуально-психологічних якостей працівників аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України залежно від рівня відповідальності, ми отримали результати, які представлено на рис. 1, 2.

Так рятувальники, які характеризуються високою професійною відповідальністю (рис. 1), відрізняються наполегливістю, обов'язковістю та дотримання встановлених правил поведінки. На таку людину можна покласти та довірити їй виконання найскладніших справ.

В сфері міжособистісних контактів така людина стримана, проте це не викликає труднощів у спілкуванні. Вона легко виражає свої емоції, відрізняється готовністю до співробітництва. Не відрізняється схильністю до конкуренції, ефективно працює в групі.

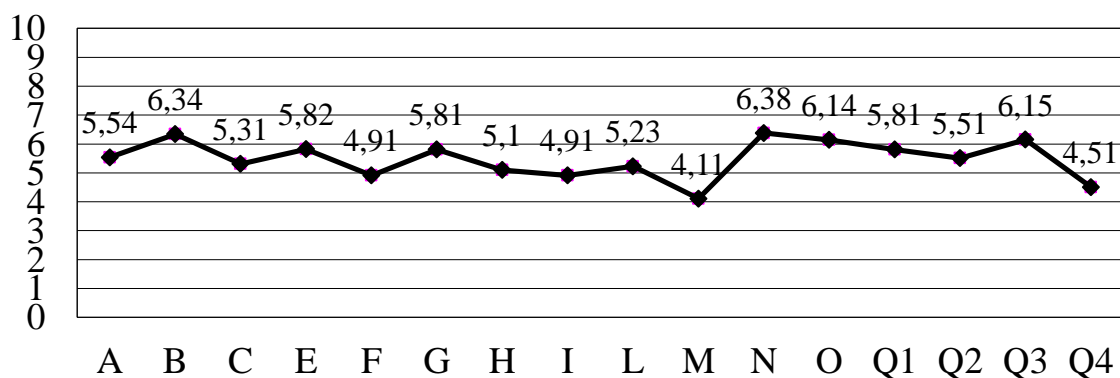

Рис. 1. Профіль особистості рятувальників з високим рівнем професійної відповідальності

Характерною рисою є розвиненість пізнавальних функцій. Підвищений рівень абстрактного мислення, швидкість сприйняття та переробки інформації. Легко засвоює новий матеріал.

Також відмічається тенденція до активної життєвої позиції, самоствердження, незалежності. Слід зазначити, що в умовах напруженої ситуації може відмічатись зниження ефективності професійної діяльності, проте зберігається самовладання. Практично завжди замислюється над правильністю рішень, що приймаються, не ігнорує дрібні деталі.

Необхідно звернути увагу на наявність такої важливої для рятувальника якості як цілеспрямованість й розвинені навички самоконтролю емоцій та поведінки.

Рис. 2. Профіль особистості рятувальників з відносно низьким рівнем професійної відповідальності

Відносно відповідальні рятувальники відрізняє ошадливість, проникливість, хитрість, здатність до абстрактного мислення (рис. 2). Цим фахівцям характерно контролювати свої почуття, проте ситуації з підвищеною ризиконебезпечністю здатні викликати в них розгубленість.

Окрім цього, слід зазначити, що рятувальники даної групи практичні, уважні до дрібниць, при цьому відмічається тенденція схильності до ризику, може проявлятися спонтанність.

В сфері міжособистісних відносин іноді може проявлятися незалежність, що виражається в спробі йти проти принципів групи, та діяти самостійно. Проте фахівець даної групи вважається надійною людиною.

Відносно відповідальні рятувальники характеризуються підвищеним рівнем стурбованості, відчувають почуття провини, є схильність до депресивних станів. Також відмічається низький рівень активності, песимістичність. При виконанні професійної діяльності в умовах підвищеної складності може знизитись рівень ефективності у рятувальників.

Порівняння отриманих результатів дозволило нам виділити та охарактеризувати психологічні типи працівників аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України залежно від рівня їх професійної відповідальності (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз особистісних якостей рятувальників з різними показниками професійної відповідальності ($m \pm \delta$)

Фактор	Відповідальні рятувальники ($m \pm \delta$)	Відносно відповідальні рятувальники ($m \pm \delta$)	t	p
A	6,85±0,32	5,54±0,31	1,22	–
B	6,71±0,47	6,34±0,29	0,69	–
C	6,18±0,44	5,31±0,41	1,81	–
E	6,41±0,29	5,82±0,34	2,16	≤ 0,05
F	6,65±0,38	4,91±0,49	3,08	≤ 0,01
G	7,43±0,40	5,81±0,24	3,11	≤ 0,01
H	5,48±0,26	5,10±0,22	1,39	–
I	4,99±0,36	4,91±0,36	0,49	–
L	4,64±0,21	5,23±0,40	1,33	–
M	5,91±0,51	4,11±0,33	2,87	≤ 0,05
N	4,81±0,27	6,38±0,39	3,16	≤ 0,01
O	4,17±0,39	6,14±0,18	2,18	≤ 0,05
Q1	6,14±0,53	5,81±0,26	0,39	–
Q2	5,82±0,44	5,51±0,51	0,58	–
Q3	6,48±0,30	6,05±0,41	2,94*	≤ 0,05
Q4	4,08±0,45	4,51±0,45	0,52	–

Так, встановлено статистично достовірне розходження між рятувальниками за рівнем вираженості особистісного фактору «E» (підпорядкованість-домінантність). Його рівень є вищим у відповідальних фахівців ($t=2,16$, $p \leq 0,05$). Отже можна сказати, що досліджувані 1 групи на відміну від 2 групи є більш незалежними, доміантними, деякою мірою агресивними.

Також професійно відповідальні рятувальники є більш енергійними, активними, іноді імпульсивними на відміну від своїх колег ($t=3,08$, $p \leq 0,01$) згідно фактору «F» (стриманість-експресивність). Аналогічну тенденцію виявлено відносно фактору «G» (підвласність почуттям - ви-

сока нормативність поведінки), що визначає соціальну домінантність ($t=3,11, p \leq 0,01$).

Наступне розходження виявлене у вираженості особистісного фактору «М» (практичність-розвинута уява), що є відображенням практичності особистості. Достовірно нижче цей фактор проявляється в групі відносно відповідальних досліджуваних ($t=2,87, p \leq 0,05$). Таким чином, відповідальні працівники аварійно-рятувальних підрозділів відрізняються високою швидкістю вирішення практичних завдань, прозаїчністю, орієнтацію на зовнішню реальність.

Деяко інша картина спостерігається при вираженості фактору «N» (прямолинійність-дипломатичність). Так, відповідальних фахівців відрізняє прямолинійність, схильність до простоти, емоційність та природність поведінки на відміну від своїх колег ($t=3,16, p \leq 0,01$).

Також було виявлено, що відповідальні працівники, ніж фахівці іншої групи відрізняються критичністю мислення, схильністю до аналізу отриманої інформації. Вони не бояться експериментувати з новими засобами та шляхами вирішення отриманих завдань, з впевненістю використовують новітні технології у професійній діяльності, прагнуть до професійного самовдосконалення.

Вираженість фактору «Q3» (низький самоконтроль-високий самоконтроль) достовірно вища у досліджуваних з високою професійною відповідальністю ($t=2,94, p \leq 0,05$). Отже, працівники аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України з відносною професійною відповідальністю відрізняються низьким рівнем самоконтролю, схильністю до виникнення внутрішніх конфліктів, відсутністю прагнення до дотримання соціальних вимог та встановлених правил.

В роботі ми розглянули особливості вираженості особистісних властивостей досліджуваних, об'єднавши їх у три блоки:

- інтелектуальні особливості: фактори В, М, Q1;
- емоційно-вольові особливості: фактори С, G, I, O, Q3, Q4;
- комунікативні властивості і особливості міжособистісної взаємодії: А, Н, F, E, Q2, N, L.

Проаналізувавши отримані дані ми одержали наступні результати (табл. 2).

Таблиця 2

Рівень вираженості особистісних якостей рятувальників з різними показниками професійної відповідальності (m)

Особливості особистості	Відповідальні рятувальники	Відносно відповідальні рятувальники
Інтелектуальні	6,02	5,65
Емоційно-вольові	5,56	5,47
Комунікативні	5,49	5,81

Інтелектуальні особливості є найбільш виражені в групі відповідальних рятувальників (див. табл. 2). Іншими словами, ці фахівці володіють більш сформованими та розвиненими пізнавальними функціями.

Рівень сформованості якостей, що відносяться до емоційно-вольової сфери також вищий в групі відповідальних рятувальників. Це означає що, дані фахівці характеризуються сформованими навичками саморегуляції психічного стану та поведінки, розвиненими вольовими якостями та стресостійкістю. Перераховані якості є дуже важливими в забезпеченні професійної готовності до виконання дій в умовах надзвичайної ситуації.

Що стосується особистостей комунікативного блоку, то вищий рівень якостей спостерігається у відносно відповідальних рятувальників. Цей блок особистісних якостей забезпечує ефективність соціального сприйняття, легкість у спілкуванні та встановленні міжособистісних контактів.

Проведене нами дослідження особистісних особливостей рятувальників з різними показниками професійної відповідальності дозволило зробити наступні **висновки**:

1. Рятувальники, які характеризуються професійною відповідальністю відрізняються наполегливістю, обов'язковістю. В сфері міжособистісних контактів така людина стримана, відрізняється готовністю до співробітництва, ефективно працює в групі. Також відмічається тенденція до активної життєвої позиції, самоствердження, незалежності.

Відносно відповідальні рятувальники відрізняє ощадливість, проникливість, хитрість, здатність до абстрактного мислення. Цим фахівцям характерно контролювати свої почуття, проте ситуації з підвищеною ризиконебезпечністю здатні викликати в них розгубленість. Окрім цього, слід зазначити, що рятувальники даної групи практичні, уважні до дрібниць, при цьому відмічається тенденція схильності до ризику, може проявлятися спонтанність. В сфері міжособистісних відносин іноді може проявлятися незалежність, що виражається в спробі йти проти принципів групи, та діяти самостійно. Також відмічається низький рівень активності.

2. Порівняльний аналіз індивідуально-психологічних характеристик рятувальників з різним рівнем професійної відповідальності дозволив встановити, що відповідальні рятувальники статистично достовірно є більш незалежними, доміантними, деякою мірою агресивними, прямолінійними, іноді імпульсивними, відрізняються емоційністю, високою швидкістю вирішення практичних завдань, критичністю мислення, схильність до простоти.

3. Провідними особистісними характеристиками, що відрізняють фахівців з високим рівнем професійної відповідальності є високо розвинені інтелектуальні та емоційно-вольові особливості.

Рятувальники з відносною професійною відповідальністю відрізняються більш високими показниками комунікативних особливостей особистості. Можливо, відзначений аспект і є визначальним чинником у процесі досягнення працівниками аварійно-рятувальних підрозділів позитивних показників у своїй діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранова С. В. Розвиток поняття «відповідальність» в сучасній психології / Світлана В'ячеславівна Баранова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2005. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 6–10.
2. Бодров В. А. Профессиональная ответственность как психологическая категория субъекта деятельности. Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / В. А. Бодров, А. Г. Луценко. – М. : Ин-т психологии АН СССР, 1991. – С. 157–167.
3. Большой толковый психологический словарь. В 2-х томах / под ред. А. Ребер. – М. : Вече АСТ, 2003. – Т. 1. – 592 с.
4. Дементий Л. И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности : дисс.... доктора. психол. наук : 19.00.01 / Дементий Людмила Ивановна. – М., 2006. – 357 с.
5. Дементий Л. И. Ответственность как ресурс личности / Л. И. Дементий. – М. : Информ-Знание. 2005. – 188 с.
6. Лазорко О. В. Психологічні детермінанти відповідальності менеджерів промислового підприємства : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Ольга Валеріївна Лазорко. – К., 2007. – 19 с.
7. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
8. Прядеин В. П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Прядеин В. П. – Екатеринбург, 1999. – 299 с.
9. Сагань І. А. Соціально-психологічні особливості відповідальності особистості в умовах складних життєвих ситуацій : дис.... канд. психол. наук : 19.00.05 / Сагань Іванна Андріївна. – К., 2010. – 258 с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЙНИЙ ПЕРЕКЛАД СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Baranova S. V. Rozvitok ponjattja «vidpovidal'nist'» v suchasnij psihologii / Svitlana V'jacheslavivna Baranova // Problemi zagal'noї ta pedagogichnoї psihologii: zb. naukovih prac' institutu psihologii im. G.S. Kostjuka APN Ukraїni. – 2005. – T. IV. – Ch. 5. – S. 6–10.
2. Bodrov V. A. Professional'naja otvetstvennost' kak psihologicheskaja kategorija sub#ekta dejatel'nosti. Psihologicheskie issledovanija problemy

formirovanija lichnosti professionala / V. A. Bodrov, A. G. Lucenko. – M. : In-t psiho-logii AN SSSR, 1991. – S. 157–167.

3. Bol'shoj tolkovyj psihologicheskij slovar'. V 2-h tomah / pod red. A. Reber. – M. : Veche ACT, 2003. – T. 1. – 592 s.

4. Dementij L. I. Otvetstvennost' lichnosti kak svojstvo sub#ekta zhiznedejatel'nosti : diss.... doktora. psihol. nauk : 19.00.01 / Dementij Ljudmila Ivanovna. – M., 2006. – 357 s.

5. Dementij L. I. Otvetstvennost' kak resurs lichnosti / L. I. Dementij. – M. : Inform-Znanie. 2005. – 188 s.

6. Lazorko O. V. Psihologichni determinanti vidpovidal'nosti menedzheriv promislovogo pidpriemstva : avtoref. dis. kand. psihol. nauk : spec. 19.00.05 «Social'na psihologija» / Ol'ga Valeriivna Lazorko. – K., 2007. – 19 s.

7. Muzdybaev K. Psihologija otvetstvennosti / K. Muzdybaev. – L. : Nauka, 1983. – 240 s.

8. Prjadein V. P. Kompleksnoe issledovanie otvetstvennosti kak sistemnogo kachestva lichnosti : dis. ... doktora psihol. nauk : 19.00.01 / Prjadein V. P. – Ekaterinburg, 1999. – 299 s.

9. Sagan' I. A. Social'no-psihologichni osoblivosti vidpovidal'nosti osobistosti v umovah skladnih zhittevih situacij : dis.... kand. psihol. nauk : 19.00.05 / Sagan' Ivanna Andriivna. – K., 2010. – 258 s.

УДК 159.972

Брюгген Н.М., магістр кафедри психології діяльності в особливих умовах НУЦЗУ;

Скориніна-Погребна О.В. доктор соціологічних наук, професор кафедри психології діяльності в особливих умовах НУЦЗУ, e-mail: ovskor@nuczu.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ТІЛЕСНИХ ПРОЯВІВ ТА ЇХ КОРЕКЦІЇ У ОСІБ З ДЕПРЕСИВНИМИ СТАНАМИ

В статті проведено аналіз науково-методичної літератури щодо структури тіла, проаналізовано особливості тілесних реакцій під час депресивних станів. У ході узагальнення літературних джерел було розроблено комплекс дихальних вправ, що дозволяють значно гармонізувати психоемоційний стан у депресивних осіб.

Ключові слова: стрес, синдром, депресивний стан, дихання м'язовий затиск, розслаблення, емоція.

В статье проведен анализ научно-методической литературы относительно структуры тела, проанализированы особенности телесных реакций во время депрессивных состояний. В процессе обобщения литературных источников был разработан комплекс дыхательных упражнений, который позволяет значительно гармонизировать психоэмоциональное состояние депрессивных лиц.